

आङ्गिरसो मूर्धन्वान्, वामदेव्यो वा। सूर्य-वैश्वानरोऽग्निः। त्रिष्टुप्

हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ।

तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया पप्रथन्त ॥ १०.०८८.०१

स्वर्विदि- स्वर्गज्ञे। दिविस्पृशि- चिदाकाशस्पृशि। अग्नौ- पावके सर्वभूतहितकृतौ। पान्तम्- अनुभवितव्यम्। अजरम्- जरारहितम्। हविः- रसात्मकं हव्यम्। जुष्टम्- सेवितम्। आहुतम्। तस्य- रसस्य। भर्मणे- भरणाय। भुवनाय- भावनाय। धर्मणे- धर्माय। देवाः- देवताः। कम्- आनन्दम्। स्वधया- आत्मधारणया। पप्रथन्त- प्रथयन्ति ॥१॥

गीर्णं भुवनं तमसापगूळमविः स्वरभवज्जाते अग्नौ।

तस्य देवाः पृथिवी द्यौरुतापोऽरण्यन्नोषधीः सख्ये अस्य ॥ १०.०८८.०२

गीर्णं- निगीर्णम्। तमसा- अन्धकारेण। अपगूळम्- आच्छादितम्। स्वः- सर्वम्। भुवनम्- जगत्। अग्नौ- पावके। जाते- उत्पन्ने। आविः अभवत्- प्रकाशेन प्रकटितं बभूव। तस्य- अग्नेः प्रकटने। देवाः- देवताः। पृथिवी द्यौः- द्यावापृथिव्यौ। उत- अपि च। आपः। ओषधीः- ओषधयः। अस्य- एतस्याग्नेः। सख्ये। अरण्यन्- अरमन्त ॥२॥

देवेभिर्निषितो यज्ञियेभिरग्निं स्तोषाण्यजरं बृहन्तम्।

यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान् रोदसी अन्तरिक्षम् ॥ १०.०८८.०३

यज्ञियेभिः- पूज्यैः। देवेभिः- देवैः। इषितः- प्रेरितः। नु- क्षिप्रम्। अजरम्- अजीर्णम्। बृहन्तम्- महान्तम्। अग्निम्। स्तोषाणि- स्तौमि। यः। भानुना- दीप्त्या। पृथिवीं द्यां रोदसी- द्यावापृथिव्यौ। उत- अपि च। अन्तरिक्षम्- तदन्तरालम्। आततान- विस्तृतवान् ॥३॥

यो होतासीत्प्रथमो देवजुष्टो यं समाञ्ज्नाज्येना वृणानाः।

स पतत्रीत्वरं स्था जगद्यच्छात्रमग्निरकृणोजातवेदाः ॥ १०.०८८.०४

यः । होता- देवाहाता । प्रथमः- मुख्यः । देवजुष्टः- देवसेवितः । आसीत्- अभूत् । यम् । वृणानाः-
वरयन्तः । आज्येन । समाञ्जन्- समञ्जन्ति । सः । पतत्रि- पतनशीलं पक्ष्यादिकम् । इत्वरम्-
गमनशीलं सरीसृपादिकम् । स्थाः जगत्- स्थावरजङ्गमम् । श्वात्रम्- क्षिप्रम् । जातवेदा अग्निः ।
आकृणोत्- अकरोत् ॥४॥

यज्जातवेदो भुवनस्य मूर्धन्नतिष्ठो अग्ने सह रोचनेन ।

तं त्वाहेम मतिभिर्गीर्भिरुक्थैः स यज्ञियौ अभवो रोदसिप्राः ॥ १०.०८८.०५

जातवेदः- जातप्रज्ञ । अग्ने । यत्- यदा । भुवनस्य- जगतः । मूर्धन्- उत्कृष्टे प्रदेशे । रोचनेन-
प्रकाशेन । सह । अतिष्ठः- स्थितवान् । तदा । तम्- तादृशम् । त्वा- भवन्तम् । मतिभिः- मननैः ।
गीर्भिः- वाग्भिः । उक्थैः- मन्त्रैः । अहेम- प्रपन्नाः स्मः । हि गतौ । सः- तादृशस्त्वम् । यज्ञियः-
पूज्यः । रोदसिप्राः- द्यावापृथिवीपूरकः । अभवः- बभूविथ ॥५॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।

मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् ॥ १०.०८८.०६

अग्निः- सर्वभूतहितक्रतुः । नक्तम्- रात्रौ मनुष्यप्रज्ञायामपि । भुवः- भूतजातस्य । मूर्धा- शिरः ।
भवति- अस्ति । ततः । प्रातः- प्रभाते दैवप्रज्ञायाम् । सूर्यः- आत्मसूर्यरूपेण । उद्यन् जायते-
उदेति । यज्ञियानाम्- देवानाम् । एताम् । मायामु- प्रज्ञामेव । प्रजानन्- प्रकर्षेण जानन् । अपः-
मूलशक्तिधारासु । तूर्णिः- त्वरमाणः । चरति- सरति ॥६॥

दृशेन्यो यो महिना समिद्धोऽरोचत दिवियोनिर्विभावा ।

तस्मिन्नग्नौ सूक्तवाकेन देवा हविर्विश्वा आजुहवुस्तनूपाः ॥ १०.०८८.०७

दृशेन्यः- दर्शनीयः । यः । महिना- माहात्म्येन । समिद्धः- उद्दीपितः । दिवियोनिः- व्योमजः ।
विभावा- दीप्तिमान् । अरोचत- दीप्यते । तस्मिन्- अमुष्मिन् । अग्नौ । सूक्तवाकेन- मन्त्रैः । तनूपाः-
देहरक्षकाः । विश्वे देवाः । हविः- हव्यम् । आजुहवुः- समर्पयन्ति ॥७॥

सूक्तवाकं प्रथममादिदग्निमादिद्धविरजनयन्त देवाः ।

स एषां यज्ञो अभवत्तनूपास्तं द्यौर्वेदं तं पृथिवी तमापः ॥ १०.०८८.०८

सूक्तवाकम्- मन्त्रम् । प्रथमम्- पूर्वमुत्पादयन्ति । आदित्- अनन्तरमेव । अग्निम्- पावकं सृजन्ति ।
आदित्- अनन्तरम् । हविः- हव्यम् । देवाः- देवताः । अजनयन्त- सृजन्ति । सः- सोऽयमग्निः ।
एषाम्- एतेषां देवानाम् । तनूपाः- देहरक्षकः । यज्ञः- सङ्गतिकारकः । अभवत् । तम्- अमुमग्निम् ।
द्यौः पृथिवी- द्यावापृथिव्यौ । आपः- अन्तरिक्षम् । वेद- जानन्ति ॥८॥

यं देवासोऽजनयन्ताग्निं यस्मिन्नाजुह्वुर्भुवनानि विश्वा ।

सो अर्चिषा पृथिवीं द्यामुतेमामृज्यूयमानो अतपन्महित्वा ॥ १०.०८८.०९

यम् । अग्निम्- पावकं सर्वभूतहितक्रतुम् । देवासः- देवताः । अजनयन्त- ससृजुः । यस्मिन् । विश्वा
भुवनानि- सर्वे लोकाः । आजुह्वुः- आभिमुख्येन हव्यसमर्पणं कुर्वन्ति । सः । अर्चिषा- दीप्त्या ।
द्याम्- नभः । उत- अपि च । इमाम्- एताम् । पृथिवीम्- भूमिम् । ऋज्यूयमानः- आर्जवसम्पन्नः ।
महित्वा- महिम्ना । अतपत्- उदीपितवान् ॥९॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिमी रोदसिप्राम् ।

तमू अकृण्वन्नेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥ १०.०८८.१०

रोदसिप्राम्- द्यावापृथिवीपूरकम् । अग्निम् । शक्तिभिः । स्तोमेन- मन्त्रेण । दिवि- नभसि
चित्ताकाशे । देवासः- देवताः । अजीजनन्- ससृजुः । हि- खलु । तमु- अमुमेव । कम्- आनन्दम् ।
भुवे- मङ्गलाय । नेधा- त्रिधा । अकृण्वन्- अकुर्वन् । सः- असावग्निः । विश्वरूपाः- नानारूपिणीः ।
ओषधीः । पचति ॥१०॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।

यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानि विश्वा ॥ १०.०८८.११

यत्- यदा । इत्- एव । एनम्- एतम् । आदितेयम्- अखण्डप्रकृतिजम् । सूर्य- आत्मसूर्यम् ।
यज्ञियासः- पूज्याः । देवाः । दिवि- नभसि चित्ताकाशे । अदधुः- स्थापितवन्तः । यदा । चरिष्णू-

चरणशीलौ सूर्यवैश्वानरौ । मिथुनौ- युगलभूतौ । अभूताम्- आस्ताम् । तदा । आदित्-
अनन्तरमेव । विश्वा भुवनानि- सर्वे लोकाः । एतौ । प्र- प्रकर्षेण । अपश्यन् ॥११॥

विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमहामकृण्वन् ।

आ यस्ततानोषसो विभातीरपो ऊर्णोति तमो अर्चिषा यन् ॥ १०.०८८.१२

यः । विभातीः- ज्वलतीः । उषसः- प्रभातीः । अपः- उदकानि । आ ततान- विस्तृतवान् । यन्-
गच्छन् । अर्चिषा- प्रकाशेन । तमः- अन्धकारम् । ऊर्णोति- अपगमयति । विश्वानरम्- तं
सर्वभूतहितम् । अग्निम् । विश्वस्मै भुवनाय- सर्वलोकहिताय । देवाः- द्योतनशक्तयः । अह्वाम्-
दिवसानाम् । केतुम्- प्रज्ञापकम् । अकृण्वन्- अकुर्वन् ॥१२॥

वैश्वानरं कवयो यज्ञियासोऽग्निं देवा अजनयन्नजुर्यम् ।

नक्षत्रं प्रत्नममिनच्चरिष्णु यक्षस्याध्यक्षं तविषं बृहन्तम् ॥ १०.०८८.१३

कवयः- सूक्ष्मदर्शिनः । यज्ञियासः- पूज्याः । देवाः । वैश्वानरम्- सर्वभूतहितम् । अजुर्यं-
अजीर्णम् । अग्निम्- सूर्यमयं पावकम् । यक्षस्य- पूज्यसमूहस्य । यक्षतिः पूजार्थः । अध्यक्षम् ।
तविषम्- वृद्धम् । बृहन्तम्- महान्तम् । अजनयन्- ससृजुः । प्रत्नम्- पुराणम् । चरिष्णु- चरत् ।
नक्षत्रम् । अमिनत्- हिंसितवान् । तेजसा अभिभूतवानिति भावः ॥१३॥

वैश्वानरं विश्वहा दीदिवांसं मन्त्रैरग्निं कविमच्छा वदामः ।

यो महिम्ना परिबभूवोर्वी उतावस्तादुत देवः परस्तात् ॥ १०.०८८.१४

यः । महिम्ना । उर्वी- द्यावापृथिव्यौ । परिबभूव- परिभवति । उत- अपि च । देवः- द्योतनशीलः ।
अवस्तात्- अधस्तात् । परस्तात्- उपरि च । ज्वलति तम् । वैश्वानरम्- सर्वभूतहितम् । विश्वाहा-
सर्वेष्वहःसु । दीदिवांसम्- दीप्तम् । कविम्- क्रान्तदर्शिनम् । अग्निम्- सर्वभूतहितक्रतुं पावकम् ।
अच्छ- अभिलक्ष्य । मन्त्रैः- मन्त्रान् । वदामः- ब्रूमः ॥१४॥

द्वे स्रुती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।

ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥ १०.०८८.१५

पितृणाम्- कर्मपरायणानाम्। उत- अपि च। देवानाम्- विद्यापरायणानाम्। मर्त्यानाम्- मनुष्याणाम्। इति। अहम्। द्वे सृती- द्वौ मार्गौ। अशृणवम्- श्रुतवान्। यदन्तरा पितरं मातरं च- द्यावापृथिव्योर्मध्ये यदस्ति। इदं विश्वम्- तत्सर्वम्। एजत्- गच्छत्। ताभ्याम्- आभ्यां मार्गाभ्याम्। समेति- समभ्येति ॥१५॥

द्वे समीची विभृतश्चरन्तं शीर्षतो जातं मनसा विमृष्टम्।

स प्रत्यङ्मिषा भुवनानि तस्थावप्रयुच्छन्तरणिभ्राजमानः ॥ १०.०८८.१६

चरन्तम्- सरन्तम्। शीर्षतः- नभसश्चिदाकाशात्। जातम्- उत्पन्नम्। मनसा- चित्तेन। विमृष्टम्- संस्कृतम्। अग्निं सर्वभूतहितक्रतुम्। समीची- सङ्गते। द्वे- द्यावापृथिव्यौ। विभृतः- धारयतः। सः- असावग्निः। अप्रयुच्छन्- अप्रमाद्यन्। तरणिः- क्षिप्रः। भ्राजमानः- दीप्यमानः। विश्वा भुवनानि- सर्वान् लोकान्। प्रत्यङ्- अभिमुखः। तस्थौ ॥१६॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद।

आ शेकुरित्सधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥ १०.०८८.१७

यज्ञन्योः- यज्ञस्य नेत्रोः। नौः- आवयोः। कतरः- कः। वि वेद- विशेषेण जानाति। इति। यत्र। अवरः। परश्च- परावरौ। वदेते- वदतः। तत्र। सधमादम्- यज्ञम्। सखायः- मित्रभूता ऋत्विजः। आ शेकुः- आभिमुख्येन कर्तुं शक्नुवन्ति। यज्ञम्। नक्षन्त- व्याप्नुवन्त्यनुभवन्ति वा। कः। इदम्- एतत्। वि- विशेषेण। वोचत्- ब्रवीति ॥१७॥

कत्यग्रयः कति सूर्यासः कत्युषासः कत्यु स्विदापः।

नोपस्पिजं वः पितरो वदामि पृच्छामि वः कवयो विद्वाने कम् ॥ १०.०८८.१८

कति। अग्रयः- पावकाः। कति। सूर्यासः- भास्कराः। कति। उषसः- प्रभात्यः। कति। आपः- उदकानि। एषां प्रणाल्यः कति सन्तीति भावः। पितरः- हे गुरवः। वः- युष्मान्प्रति। उपस्पिजम्- स्पर्धायुक्तं वचनम्। न वदामि। कं विद्वाने- आनन्दविज्ञानाय। कवयः- हे सूक्ष्मदर्शिनः। वः-

युष्मान् । पृच्छामि । यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेदेतीयं न स्पर्धा केवलजिज्ञासेति
भावः ॥१८॥

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपर्ण्यो^१ वसते मातरिश्चः ।

तावदधात्युप यज्ञमायन्ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥ १०.०८८.१९

मातरिश्च- हे वायो । यावन्मात्रम्- यावत् । सुपर्ण्यः- शोभनपतनशीलाः रात्र्यः । उषसः । प्रतीकम्-
प्रकाशम् । न वसते- नाच्छादयन्ति । तावत् । यज्ञमायन्- यज्ञं गच्छन् । ब्राह्मणः- उपासको
मन्त्रवेत्ता । होतुरवरः- अग्निपराधीनभावङ्गतः सुविनयः । निषीदन्- उपासनार्थमुपविशन् । उप
दधाति- अग्नेः परिचरणं धारयति ॥१९॥

Dr. Ranganathan